

20 | 2024

Arkæologi i Slesvig
Archäologie in Schleswig

20 · 2024

Symposium Jaruplund
2.–3.2.2024

Kolofon / Impressum

Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig 20 · 2024

Redaktion og udgivelse / Redaktion und Herausgabe

Stefanie Kloß, Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein, stefanie.klooss@alsh.landsh.de

Pernille Kruse, Museum Sønderjylland-Arkæologi Haderslev, pekr@msj.dk

Ingo Lütjens, Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein, ingo.luetjens@alsh.landsh.de

Bente Sven Majchczack, Christian-Albrechts-Universität Kiel, bmajchczack@roots.uni-kiel.de

Lilian Matthes, Museum Sønderjylland-Arkæologi Haderslev, lima@msj.dk

Ralf Opitz, Christian-Albrechts-Universität Kiel, r.opitz@ufg.uni-kiel.de

Mette Sørensen, Museum Sønderjylland-Arkæologi Haderslev, mesr@msj.dk

Trykt med støtte fra / Gedruckt mit Unterstützung von

Museum Sønderjylland-Arkæologi Haderslev

Omslag, grafisk design og opsætning / Umschlag, Layout und grafische Gestaltung

Ralf Opitz, Christian-Albrechts-Universität Kiel

Foto: Pière Leon Frederiks, Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung

Tryk / Druck

UAB BALTO print

ISSN 0909-0533 | ISBN 978-87-87584-00-5

Alle Beiträge in der AiS unterliegen einem Peer-Review-Verfahren durch auswärtige Gutachter:innen.

Copyright

Ophavsretten til artikler (inklusive ophavsretten til indsendte og accepterede manuskripter), der er publiceret i AIS før d. 1. januar 2023 er ejet af de respektive forfattere. Disse artikler er ikke licenseret med Creative Commons. Artiklerne må downloades, og der må linkes til dem, men de må ikke deles og redistribueres uden tilladelse af forfatterne.

Ophavsretten til artikler publiceret efter den 1. januar 2023 er ejet af de respektive forfattere. Artiklerne er licenseret med Creative-Commons-licensen CC-BY-NC-SA, der giver ret til at kopiere og videredistribuere artiklerne i ethvert medie eller format, samt bruge artiklerne til kommercielle formål, forudsat at brugerne krediterer forfatterne.

Das Urheberrecht für Artikel (einschließlich des Urheberrechts für eingereichte und angenommene Manuskripte), die vor dem 1. Januar 2023 in AIS veröffentlicht wurden, liegt bei den jeweiligen Autoren. Diese Artikel sind nicht unter Creative Commons lizenziert. Die Artikel dürfen heruntergeladen und verlinkt- aber ohne Genehmigung der Autoren nicht geteilt oder weiterverbreitet werden.

Das Urheberrecht für Artikel, die nach dem 1. Januar 2023 veröffentlicht sind, liegt bei den jeweiligen Autoren. Die Artikel sind unter der Creative-Commons-Lizenz CC-BY-NC-SA lizenziert, die das Recht einräumt, die Artikel in jedem Medium oder Format zu kopieren und weiterzuverbreiten sowie die Artikel für kommerzielle Zwecke zu verwenden, sofern die Nutzer die Autoren benennen und zitieren.

Indhold/Inhalt

Ulf Ickerodt

100 år med arkæologiske undersøgelser i Slesvig-Holsten – et kig tilbage 11

Per Ethelberg

En analyse af de sønderjyske middelalderkirkers placering i forhold til
den samtidige landbebyggelse.. 21

*Rainer Atzbach, Philip Højen Wørss Brønnum Hansen,
Christine Lundgård Kisum Nielsen und Victoria Lyder Tissot*

Burg Brink: Bischofshof des 13. Jahrhunderts und spätmittelalterliche Burg. 45

Kirsten Hüser und Martin Segschneider

Grüße von Harald Blauzahn? – Neue Forschungen in der Borgsumburg
auf der nordfriesischen Insel Föhr 63

Jule Kurz

Eine angelsächsische Riemenzunge aus Rieseby an der Schlei. 73

Anders Hartvig og Kirstine Pommergaard

Guldringen fra Emmerlev og dens ophav 83

Alexander Maaß

Leben am Ochsenweg – die völkerwanderungszeitliche Siedlung von Kropp 123

Ringo Kloof

Die völkerwanderungszeitliche Siedlung Taarstedt LA 167,
Kreis Schleswig-Flensburg. 141

Rolf Schulze

Brebel LA 49: En bosættelse under overgangen fra ældre til
yngre romersk jernalder i nærheden af Thorsberg Mose. 153

Lorenz Harten

Eine ländliche Siedlung der römischen Kaiserzeit mit Eisenverhüttung auf der
Schleswiger Geest. Der Fundplatz Bollingstedt LA 41 165

Jette Maria Nørgaard Madsen

Padholm – en større udgravning syd for Kolding,
med et interessant pollenmateriale 177

Lars Grundvad og Martin Egelund Poulsen

Stavsager Høj ved Fæsted – de bronzealderlige aktivitetsspor
og deres atypiske karakter 197

Ilian Finkeldey

Röntgenfluoreszenzgestützte Analyse der zwei bronzezeitlichen Hortinventare
von Schellhorn und Fahrdorf (Schleswig-Holstein). 213

Simone Bøgh Jensen

Bronzens usynlige farver 241

En analyse af de sønderjyske middelalderkirkers placering i forhold til den samtidige landbebyggelse

Per Ethelberg

Abstract

Already in the mid-1980s, Ebbe Nyborg states that the uncovering of the early interaction between church and settlement in the early Medieval Period ought to be analysed archaeologically (NYBORG 1986, 18). Thirty-five years later, such an analysis is still lacking. It is an extensive task. Perhaps the thoughts presented in this paper can inspire a more in-depth analysis of the large and comprehensive material which Museum Sønderjylland's excavations of the rural medieval settlements have produced over the past twenty-five years.

The point of departure for this analysis is the area overseen by Museum Sønderjylland. The study can be characterised as a random sample analysis with a significance level of approximately 5 %.

In analyses based on written sources, one often comes across the term »farm church«. Based on a review of the rural settlement of southern Jutland, it is argued that a »farm church« is hardly a concrete building, but rather a special room which may be furnished with a consecrated altar, presumably in the main house of the farm. One should therefore not expect to find a »farm church« during an archaeological excavation of a rural settlement.

It is argued here that the primary consideration for the location of the parish churches – for the congregation. It has not been a consideration that the church should be built in an existing village. Nor has it been a consideration that the churches should be built on the manor estates.

Allerede i midten af 1980'erne anfører Ebbe Nyborg, at afdækningen af samspillet mellem kirke og landbebyggelse i den tidlige middelalder i væsentlig grad må være en arkæologisk opgave (NYBORG 1986, 18). 35 år senere mangler en sådan analyse stadig. Det er en omfattende opgave. Måske kan de tanker, der præsenteres i denne artikel, inspirere til en mere dybdegående analyse af det store og omfattende materiale, som Museum Sønderjyllands udgravninger af landbebyggelsen fra tidlig middelalder har frembragt gennem de seneste 25 år.

Udgangspunktet for denne analyse er Museum Sønderjyllands ansvarsområde. Undersøgelsen kan opfattes som en stikprøveanalyse med et signifikansniveau på ca. 5 %.

I analyser, som bygger på skrevne kilder, støder man ofte på udtrykket gårdkirke. På baggrund af en gennemgang af den sønderjyske landbebyggelse argumenteres der for, at en gårdkirke næppe er en konkret bygning, men snarere et særligt rum,

som kan være indrettet med et indviet rejsealter, antagelig i gårdens hovedhus. Man skal derfor ikke forvente at finde en gårdkirke ved en arkæologisk udgravning.

Der vil blive argumenteret for, at det primære hensyn til placeringen af sognekirkerne har været tilgængelighed for brugerne af kirkerne – for menigheden. Det har ikke været en overvejelse, at kirken skulle bygges i en eksisterende landsby. Det har heller ikke været en overvejelse, at kirkerne skulle bygges på en storgård eller et gods.

Indledning

»Kirkerne er almindeligvis opført af lokale jordbesiddere, der tilvejebragte byggegrund, -materialer og præstejord og til gengæld opfattede sig som en art ejere af kirken. Med indførelsen af tiende i begyndelsen af 1100'erne blev der etableret kirkesogne, hvis beboere generelt fik medansvar for bygningernes opførelse og vedligeholdelse, idet denne nye, almene skat ikke blot tilkom præsten og bispem, men også kirkebygningen, hvis tredjedel af tienden (bygningstienden) grundlæggerne og deres arvinger endnu i Valdemars-tiden må have gjort fordring på.« Sådan lyder det i indledningen om kirkerne i Vejle Amt i storværket *»Danmarks Kirker«*, som blev påbegyndt i 1933 (NYBORG 2004, 8).

Nogenlunde samstemmende hermed skriver Bjørn Poulsen i *Det sønderjyske landbrugs Historie*: *»I begyndelsen var landsbykirkerne af træ, men fra omkring 1150 blev de bygget i sten«* (POULSEN 2003/2012, 411). Poulsen fortsætter: *»Hvem der oprindeligt byggede og herefter stod for kirken afhang naturligvis af den lokale situation. Var ejendomsfordelingen mere jævn gik flere folk sammen i et sognepatronat, var der kun en*

enkelt dominerende mand på egnen, disponerede han som kirkepatron over kirken, han fik sin gårdkirke« (POULSEN 2003/2012, 426).

Senest kommer denne opfattelse til udtryk hos Else Roesdahl, som skriver: *»Altså at nogle kirker er opført af en storgodsejer og andre af fællesskaber af mere eller mindre jævnbyrdige sogneboer«* (ROESDAHL 2023, 335).

Som det fremgår af disse citater, har udforskningen af sognekirkebyggeriet i høj grad haft fokus på, hvem der var bygherre, hvem der stod for selve byggeriet og hvem der ejede kirken, når den var opført. Sådan var situationen også i slutningen 1970'erne, da Ebbe Nyborg i en mindre artikel sammenfattede opgøret med de tanker, Hal Koch havde fremsat i midten af 30'erne om kirkebyggeriets organisering og retslige rammer (NYBORG 1979). En af Nyborgs pointer er, at mens det tidlige kirkebyggeri antagelig var initieret af enkeltmænd, blev det senere almindeligt, at der kunne være tale om *»et samarbejde mellem ejerne af flere større gårde«* (NYBORG 1979, 61). I en senere artikel er Nyborg lidt tydeligere omkring det første kirkebyggeri: *»Vi har grund til at antage, at kongen og hans bisper i årtierne efter kristningen (o. 960) har opført »dåbskirker« i forbindelse med kongsgårde og tidlige bydannelser samt ved storgårde ...«* (NYBORG 1986, 28). Og dels omkring fællesskaberne: *»... må kirkenettet allerede i 1100'erne have været så tæt, at nygrundlæggelser hovedsagelig må have været aktuelle i mere marginale områder og på initiativ af mindre jordbesiddere, der til gengæld må have været mange om opgaven«* (NYBORG 1986, 32).

Kirkestrukturen i middelalderens Danmark er også analyseret af Jacob Kieffer-Olsen i hans disputats fra 2018 (KIEFFER-OLSEN 2018). Som det er tilfældet med de

mindre artikler, der er refereret til ovenfor, tager også Kieffer-Olsens afhandling hovedsagelig afsæt i de skriftlige kilder og kirkearkæologien herunder undersøgelserne af ødekirkerne, mens den middelalderlige landbebyggelse kun spiller en perifer rolle, måske fordi det først er i de senere år, at der for alvor er sket en tilvækst i det arkæologiske materiale, der belyser landbebyggelsen. Kieffer-Olsen oplyser, at man i Danmark, hvis ødekirkerne medregnes, har kendskab til omkring 3100 sognekirker i middelalderen. Han antager imidlertid, at antallet af sognekirker kan have været betydeligt større måske mellem 4100 og 8600. Hertil skal yderligere lægges de kirker og kapeller, som ikke blev til sognekirker. Tager man dem med, vurderer Kieffer-Olsen, at det samlede antal kirker i Danmark kan have ligget mellem 11.000 og 38.000 (KIEFFER-OLSEN 2018, 150–153). Uanset om man er enig i disse mængdeangivelser eller ej, så afspejler de, at der må have været et betydeligt antal gårdkirker og private kapeller.

Kieffer-Olsens opfattelse af det tidlige kirkebyggeri afviger ikke væsentligt fra Nyborgs opfattelse, at mange kirker i 1000-tallet må være bygget som gårdkirker. Kieffer-Olsen mener, at der må være en snæver sammenhæng mellem indførelsen af tiendet, den låste sognestruktur, kirkedækningen og skiftet fra træ- til stenkirker i 1100–1200-tallet. Kieffer-Olsen foreslår, at hvis man skulle undgå en afbrydelse af de kirkelige handlinger, måtte man begynde opførelsen af stenkirken, mens trækirken stadig kunne bruges (KIEFFER-OLSEN 2018, 670). Hvis det er tilfældet, må stenkirken ligge i nærheden af trækirken, men ikke lige oven på.

Allerede i midten af 80'erne fastslår Nyborg, at afdækningen af det tidlige

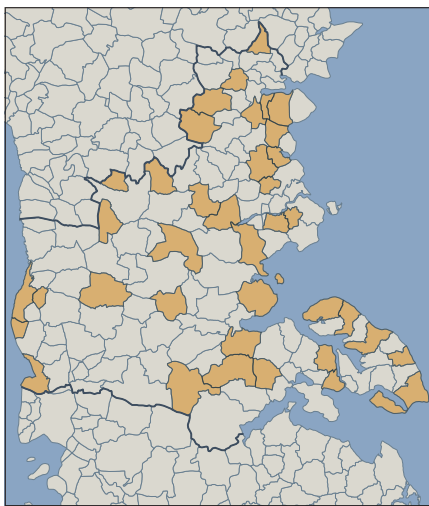

Fig. 1. Sogneinddelingen i Museum Sønderjyllands ansvarsområde med markering af de sogne, hvor der er lavet forundersøgelser inden for en afstand af 100 m fra kirken. Den fede blå streg markerer nordgrænsen for Museum Sønderjyllands ansvarsområde (grafik: J. Andersen, Museum Sønderjylland).

Fig. 1. The map shows the parishes within the area overseen by Museum Sønderjylland. The parishes within which preliminary investigations have been carried out within a distance of 100 m from the church have been marked orange (graphics: J. Andersen, Museum Sønderjylland).

samspil mellem kirke og bebyggelse i væsentlig grad må være en arkæologisk opgave (NYBORG 1986, 18). Nu 35 år senere mangler en sådan analyse stadig. Det er en omfattende opgave. Måske kan de tanker, der præsenteres her, inspirere til en mere dybtgående analyse, af det store og omfattende materiale, som udgravningerne af den middelalderlige landbebyggelse har frembragt de seneste 25 år.

Baggrund for analysen

Museum Sønderjylland har siden den gældende museumslov blev vedtaget i 2002 systematisk anbefalet forundersøgelse af alle anlægsarbejder inden for en afstand af 100 m fra sognekirkerne. Disse anlægsarbejder er ofte af beskedent omfang og omfatter gerne udvidelse af parkeringsforholdene, etablering af toiletfaciliteter samt opførelse af sogne- og graverhuse. Formålet med disse forundersøgelser har været at tilvejebringe et arkæologisk kildemateriale til belysning af sognekirkernes placering. Efter næsten 20 års indsamling er det nu tid at give en status.

Museum Sønderjyllands arkæologiske ansvarsområde omfatter 136 sogne. 11 af disse er tilknyttet købstæderne og egner sig ikke til belysning af sognekirkernes placering. Kirken i Løgumkloster sogn er fravalgt, fordi den oprindeligt er opført som en klosterkirke og er først senere blevet til en sognekirke. Emmerske sogn udgår, fordi det først blev etableret som et selvstændigt sogn i 2020. Hjordkær sogn udgår også, da sognekirken her først blev opført i 1520, antagelig i forbindelse med nedlæggelsen af Enlev (Ønlev) sogn. Enlev Kirke er registreret som en ødekirke. Den er intenst eftersøgt i forbindelse med de omfattende udgravninger ved Kassø, hvor der skulle opføres to store datahoteller, men uden resultat. Årup Kapel syd for Åbenrå er ikke medtaget, fordi det er en valfartskirke, hvortil der ikke var knyttet et sogn.

Det betyder, at der findes 121 sognekirker i Museum Sønderjyllands ansvarsområde, som kan bidrage med oplysninger om sognekirkernes placering. Hertil skal lægges Lilholt Kapel og Sct. Thøgers Kapel, som begge er ødekirker.

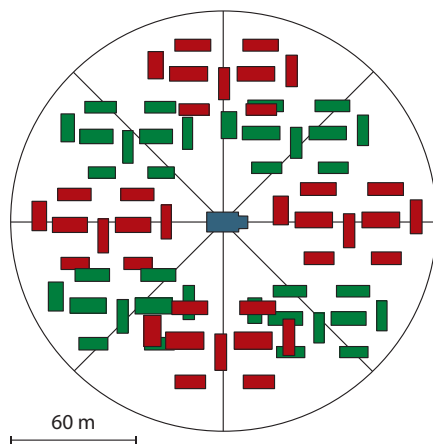

Fig. 2. Model for registreringen af forundersøgelsesernes placering i forhold til en eksisterende middelalderkirke. Ude i periferien af cirklen i en afstand af 100 m fra kirken vil den maksimale afstand mellem en given forundersøgelse maksimalt være 75 m. Var det valgt blot at registrere forundersøgelserne i forhold til de fire verdenshjørner, ville signifikansniveauet for samplingen have været omkring 12 % (grafik: P. Ethelberg, Museum Sønderjylland).

Fig. 2. Model presenting the location of the trial excavation in relation to an existing medieval church. At the periphery of the circle at a distance of 100 m from the church, the maximum distance between a given trial excavation will be a maximum of 75 m. If it had been chosen to simply register the trial excavations in relation to the four corners of the world, the significance level for the sampling would have been around 12 % (graphics: P. Ethelberg, Museum Sønderjylland).

Lilholt Kapel er oprindeligt opført som en sognekirke i Nybøl Sogn, som blev nedlagt omkring 1440. Kort efter blev kirken nedrevet (DANMARKS KIRKER 1954, 689).

Foruden at være en valfartskirke er Sct. Thøgers Kapel mellem Gram og Ribe også en sognekirke for Endrup sogn. Det blev lagt sammen med Gram sogn i sidste halvdel af 1500-tallet. Samtidig hermed blev kirken nedrevet (DANMARKS KIRKER 1954, 811 f.). Begge disse ødekirker er medtaget i analysen.

Indtil 2020 er der i tilknytning til 38 af de 123 egnede sognekirker udført forundersøgelser (fig. 1). Hertil kommer udgravningerne af Lilholt Kapel og Sct. Thøgers Kapel. Det betyder, at 40 ud af 123 potentielle kirker indgår i analysen (Bilag 1). Det svarer til rundt regnet en tredjedel.

Undersøgelserne er jævnt fordelt i Museum Sønderjyllands ansvarsområde, måske med en lille overvægt mod øst og syd-øst. I analysen er der differentieret mellem, om planområdet er beliggende N, NØ, Ø, SØ, S, SV, V eller NV for kirken (fig. 2 og tab. 1). I 27 tilfælde er der kun et planområde, i otte tilfælde er der to og i et enkelt tilfælde er der tre planområder, men de er placeret samme sted i forhold til kirken og tæller derfor kun som et planområde. Hertil skal lægges Lilholt Kapel, som i princippet er undersøgt hele vejen rundt. I 1931 blev der ved Sct. Thøgers Kapel lavet en lille udgravning, som fastslog kirkens størrelse og beliggenhed. Siden 1992 er der løbende indleveret detektorfund til Museum Sønderjylland af private detektorgængere. Som opfølgning herpå har Museum Sønderjylland gennemført flere sonderende udgravninger uden at det er lykkedes at påvise spor efter en middelalderlig landbebyggelse. De mange detektorfund bekræfter opfattelsen af Sct. Thøgers Kapel som en valfartskirke i tilknytning til hvilken, der måske har været et marked.

Ud over Lilholt Kapel og Sct. Thøgers Kapel, er området under kirkerne undersøgt i to tilfælde. Det drejer sig om

Tab. 1. Tabellen viser hvor mange forundersøgelser, der er udført inden for en afstand af 100 m fra sognekirken og hvor forundersøgelsen er placeret i forhold til kirken.

Table 1. The table shows the number of trial excavations carried out within a distance of 100 m from the parish church and where the trial excavation is located in relation to the church.

Orie.	Antal
N	6
NØ	4
Ø	10
SØ	5
S	7
SV	1
V	9
Ialt	45

Randerup og Viuf kirke. Endelig er der foretaget en mindre undersøgelse af soklen lige uden for Rømø kirke, men disse huller er for små til at have en selvstændig udsagnsværdi.

Fraregner man Lilholt Kapel og Sct. Thøgers kapel, er analysen baseret på 45 placeringer ud af 976 mulige. Grundlaget for analysen kan betragtes som en »simple random sampling« med et signifikansniveau på 4,6 %. Medregner man Lilholt Kapel og Sct. Thøgers Kapel, er signifikansniveauet lidt højere – nemlig 61 ud af 992 muligheder svarende til 6,1 %. Af tabel 1 fremgår, at forundersøgelserne er nogenlunde jævnt fordelt hele vejen rundt om kirkerne – flest mod Ø og V færrest mod NV og SV. Alt i alt er det vurderingen, at analysen baserer sig på et repræsentativt materiale og derfor har stor udsagnsværdi.

Resultaterne af forundersøgelserne er op-listet i katalogform i bilag 1.

Alle ¹⁴C-dateringer, som er gengivet i artiklen, er kalibreret efter IntCal20: Northern Hemisphere (REIMER et al. 2020). Dateringerne er brugt med +/- 1 std. a. Huse er så vidt muligt dateret med tre statistisk identiske dateringer.

Sakrale bygninger i tilknytning til storgårde

Indledningsvist skal det nævnes, at undersøgelser ved Jelling og Lisbjerg har vist, at der i tilknytning til storgårde kan være op-ført kirker (HOLST et al. 2013; JEPPESEN/MADSEN 1995/96; 2000). Denne situation har ikke kunnet dokumenteres ved kirkerne i Museum Sønderjyllands ansvarsområde, men er ikke utænkelig al den stund, der i tilknytning til de lidt yngre slotte i Sønderborg, Augustenborg og Gråsten er indrettet kirker. Ovenfor har »gårdkirke« været et hyppigt anvendt begreb, men hvordan en gårdkirke har set ud, er der ingen bud på. Hvis gårdkirkernes antal, som anført, skal tælles i titusinder, så bør de være repræsenteret på mange af de gårde og landsbyer, der allerede er udgravet.

På Østergård findes der i tilknytning to af gårdene mindre bygninger, som kan opfattes som sakrale (SØRENSEN, A.B. 2011, 101 f.; 239 ff.; 470 f.). Det drejer sig om hus CLVIII, der tilhører gård 2 (fig. 3,1), som er dateret til midten af 1000-tallet. Huset måler 5,75 x 5,25 m og er orienteret

N-S. Det er sat med to fag med dybe stolpehuller og et sydvendt bislag. I tilknytning til gård V4 er fundet en noget lignende, men lidt større, Ø-V orienteret bygning. Det drejer sig om hus CLXIV (fig. 3,2). Det er 8,5 m langt og 4,2 m bredt. Det er sat med to fag og et nordvendt trappemodul, som viser, at huset har haft to stokværk, hvilket understreges af, der har været rejst et stillads for at opføre bygningen. Gård V4 er dateret til slutningen af 1000-tallet og første halvdel af 1100-tallet (SØRENSEN, A.B. 2011, 252 ff.; 292; 481 f.).

Ved Bramdrup vest for Haderslev er der udgravet en bygning (K103), hvor stolpesætningen har nogen lighed med stolpesætningen i de tidlige trækirker (fig. 3,3), men spejlvendt, idet tilbygningen findes mod vest (SØRENSEN, M. 2011, 169 f.). Stolpehullerne i denne bygning er overordentlig dybe og den er af M. Sørensen tolket som en repræsentationsbygning med to stokværk og dateret til 1100-tallet¹.

En lignende bygning (fig. 3,4), men med tilbygningen siddende mod øst, er udgravet ved Nybøl på Sundeved (KRUSE 2017, 13 f.). Desværre blev den vestlige del af denne bygning bortgravet ved anlæggelsen af vejen uden at være undersøgt. Stolpehullernes dybde varierer fra 15–38 cm. Det er den af de fire bygninger, som mest ligner en trækirke.

Ud over, at de alle er ældre end sognekirken i det sogn, de ligger i, har de det til fælles, at de er forsynet med en tilbygning, som dog er anlagt i hver sit verdenshjørne. Tre af bygningerne er orienteret

¹ Fra K103 foreligger der tre ¹⁴C-dateringer, som alle er statistisk forskellige. Den ene, AAR 18622, kan man se bort fra da den falder i ældre jernalder. AAR 18623: 1025,26 BP. Kalibreret inden for +/- 1 std. a. svarer det til 994–1027 e.Kr. AAR 18624: 927,26 BP. Ka-

libreret inden for +/- 1 std.a. svarer det til 1046–1084, 1094–1104 og 1122–1161 e.Kr. Her er der lagt mest vægt på den yngste datering, som med størst sandsynlighed placerer huset i midten af 1100-tallet.

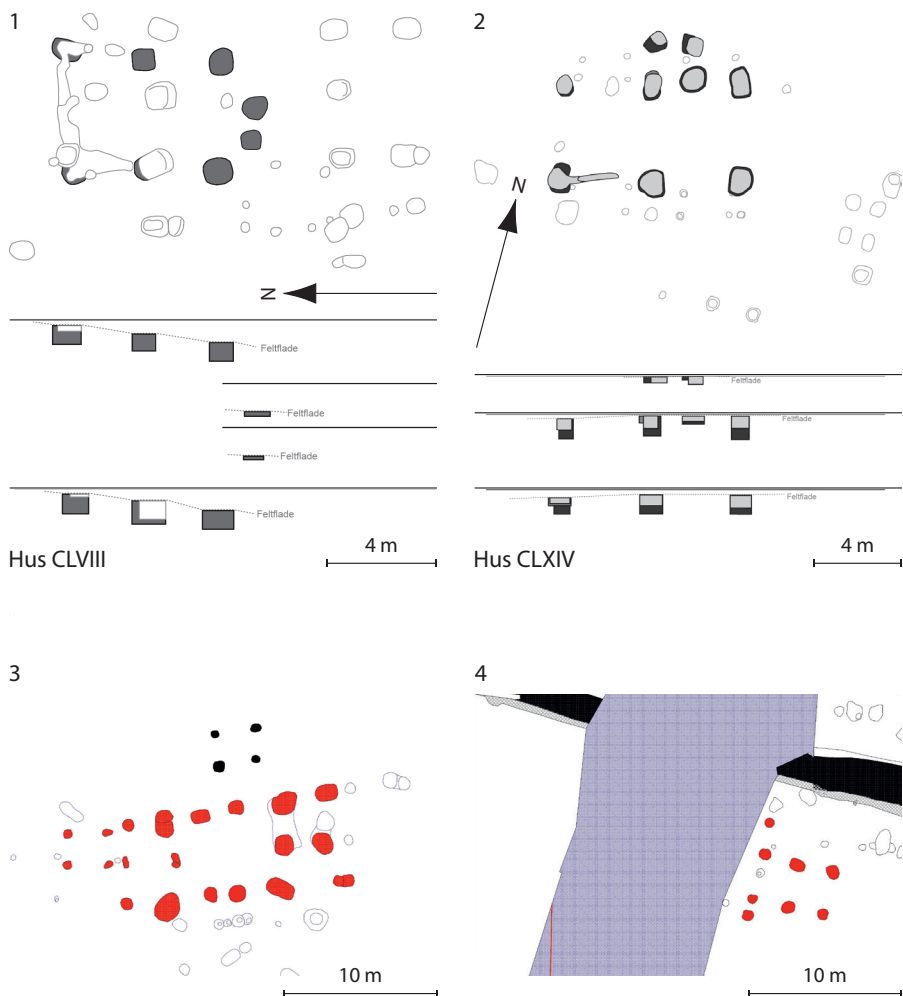

Fig. 3. Eksempler på særlige bygninger fra tidlig middelalder, som kunne have haft en sakral funktion på den gård, som de tilhørte. 1 Østergård hus CLVIII (Efter SØRENSEN, A.B. 2011, 471); 2 Østergård Hus CLXIV (Efter SØRENSEN, A.B. 2011, 482); 3 Bramdrup hus K103 (Efter SØRENSEN, M. 2011, 169–170); 4 Nybøl K4 (Efter KRUSE 2017, 13–14).

Fig. 3. Examples of special buildings from the early Middle Period, which may have had a sacral function on the farm to which they belonged. 1 Østergård house CLVIII (After SØRENSEN, A.B. 2011, 471); 2 Østergård House CLXIV (After SØRENSEN, A.B. 2011, 482); 3 Bramdrup house K103 (After SØRENSEN, M. 2011, 169–170); 4 Nybøl K4 (After KRUSE 2017, 13–14).

omtrent Ø–V, mens den fjerde er orienteret N–S. To af bygningerne har antagelig haft to stokværk. I ingen tilfælde er der anlagt grave i tilknytning til disse bygninger. Det er nærliggende at betragte de to bygninger med to stokværk som repræsentationsbygninger, men det udelukker ikke, at de også kan have fungeret som gårdkirker. Sørensen diskuterer de to bygninger fra Østergård og konkluderer, at man kun kan gisne om deres funktion. Man kan ikke udelukke, at huset med to stokværk (Hus CLXIV) har fungeret som et gårdkapel, men andre funktioner er også en mulighed (SØRENSEN, A. B. 2011, 102).

På Østergård er der fundet en gudslamamulet (SØRENSEN, A. B. 2011, 180), som viser at gårdens beboere har været kristne, hvilket Sørensen også gør opmærksom på (SØRENSEN, A. B. 2011, 102). I samme retning peger et forgyldt, korsformet bogbeslag ligeledes fra Østergård (SØRENSEN, A. B. 2011, 181).

Funktionen af disse bygninger, hvad enten det drejer sig om Østergård, Bramdrup eller Nybøl, kan ikke umiddelbart afgøres. Man kan derfor hverken bevise eller modbevise, om der kan have foregået sakrale handlinger i disse bygninger eller ej.

Har der været gårdkirker på gårdene i tidlig middelalder, har de øjensynligt ikke, som det ellers gjaldt for udformningen af trækirkerne, været opført efter en fast grundplan. Det rejser spørgsmålet, om det overhovedet har været nødvendigt at have en speciel bygning til udøvelse af den tidlige kristne religion på gårdene i tidlig middelalder?

Lige nu må man konstatere, at der indtil nu på ingen af de gårde, som er udgravet i Museum Sønderjyllands ansvarsområde, er dokumenteret huse, som kan defineres som gårdkirker. Har der været gårdkirker på gårdene, må de have været integreret

antagelig i gårdens hovedhus – måske i form af et særligt rum med et indviet, transportabelt alter. Er det tilfældet, vil det være noget nær umuligt at dokumentere eksistensen af en gårdkirke i den middelalderlige landbebyggelse. Dette udelukker ikke, at der på enkelte gårde kan have været opført personlige kapeller, men i så fald er der ikke tale om en bygning, som er opført efter et fast skema.

Uanset om nogle af de viste huse kan have tjent som personlige kapeller eller ej, så var det ikke i tilknytning til disse gårde og bebyggelser, at sognekirken efterfølgende blev opført.

Resultater af analysen

Ved 28 af kirkerne samt ved udgravning af og forundersøgelser omkring Lilholt Kapel og Sct. Thøgers Kapel er der ikke påvist nogen form for andre jordfaste fortidsminder. Ved eller under de resterende 10 kirker er der påvist fortidsminder fra forskellige perioder.

Anlægsspor – yngre eller ældre end kirkerne

Ved to kirker begge på Als er der fundet anlægsspor i form af gruber og stolpehuller, som kan dateres til efterreformatorisk tid eller renæssance. Det drejer sig dels om Nordborg (kat. 34) og Asserballe (kat. 35). Disse eksempler viser, at kirkerne kan tiltrække bebyggelser efter, de er opført.

Ved to andre kirker er der fundet anlægsspor, som er ældre end kirkerne. Ved Dalby Kirke nær Kolding (kat. 3) blev der fundet gruber fra ældre jernalder, mens der ved Tinglev Kirke (kat. 26) blev fundet dele af et hus, som kan dateres til yngre romersk eller ældre germansk

jernalder (MADSEN 2021). Der må her være tale om tilfældige fund, som var ukendte for dem, som opførte kirkerne

Til gengæld må der ligge en bevidst overvejelse bag placeringen af de kirker, som er anlagt i tilknytning til gravhøje fra yngre stenalder og ældre bronzealder. Ved Vester Vamdrup findes der en stor, velbevaret gravhøj fra ældre bronzealder på kirkegården 40 m fra kirken². I en afstand af hhv. 100 og 150 m vest for Gram Kirke findes på kirkegården tre gravhøje fra ældre bronzealder³. Her er der desuden trukket en lang, fundtom søgegrøft 150–400 m øst og nord for kirken. Ved Ketting findes en neolitisk langhøj og to gravhøje fra ældre bronzealder 190 m vest for kirken⁴. Hjordkær kirke er opført knap 50 m øst for en stor gravhøj fra ældre bronzealder⁵. I kirkemuren indgår desuden en skåltegnssten antagelig fra yngre bronzealder⁶. Da Hjordkær Kirke er opført i 1520, indgår den ikke i analysen af landsbykirkernes placering.

De gravhøje, i vis nærhed, der er opført landsbykirker, har næppe ligget centralt i en eksisterende landsby. De er derfor en god indikation på, at der også kan ligge andre hensyn bag placeringen af kirkerne end hensynet til at ligge i en eksisterende landsby eller i tilknytning til en storgård.

Anlægsspor under kirkerne

Under kirken i Randerup er der påvist gruber fra ældre jernalder. Ved en udgravning af dele af gulvet i Viuf kirke i 1955 blev der registreret en del store stolpehuller, som ifølge udgraveren ikke kan dateres nærmere (ØSTERGÅRD 1957). Stolpehullerne var

dækket af et kulturlag, som nåede næsten ud til kirkens vægge. Der blev fundet en del mønter og lerkarskår, som kan datere gulvlaget til omkring 1200 og årtierne derefter. Blandt skårene fandtes imidlertid også skår, som kan dateres til yngre germansk jernalder og vikingetid, bl. a. halvkuglekar. En del af gulvlaget var sunket ned øverst i stolpehullerne. Da stolpehullerne ikke kunne ses i gulvlaget, har Østergård opfattet dem som ældre end den romanske kirke. Mod øst lige uden for kirken blev et mindre område udgravet og her fandtes et lignende stolpehul. Østergård har tolket stolpehullerne som spor efter en kvadratisk bygning på 3,4×3,4 m og ikke som rester efter en ældre trækirke. De fleste af stolpehullerne er mellem 65 og 100 cm dybe og har en diameter på 40–50 cm. Den store dybde antyder, at der kan være tale om tagbærende stolper til et 3-skibet langhus af betydelig størrelse (fig. 4).

I 2008 udgravede Museum Sønderjylland et område på 1,95 ha 140 m vest for Viuf kirke⁷. Her fremkom der adskillige treskibede langhuse og grubehuse fra yngre germansk jernalder og vikingetid, tværremshuse fra middelalder og nogle lidt specielle huse fra senmiddelalder og efterreformatorisk tid (CHRISTIANSEN 2013). Bebyggelsen er hverken afgrænset mod øst op mod Viuf Kirke eller mod vest. Det kan ikke udelukkes at stolpehullerne under Viuf Kirke stammer fra bebyggelsen fra yngre germansk jernalder og vikingetid. Et af de treskibede huse var mindst 48 m langt. De tagbærende stolper var sat i et buet forløb. Ved midten var tværspændet mellem de tagbærende stolper 4,12 m og længdespændet mellem

² Sb 31 Vamdrup sogn.

³ Sb 37 og sb 38, Gram sogn.

⁴ Sb 19, sb 57 og sb 58, Ketting sogn.

⁵ Sb 36, Hjordkær sogn.

⁶ Sb 76, Hjordkær sogn.

⁷ Viuf Vesterby MKH 1588, sb 50, Viuf sogn.

6,4 og 7,5 m. I relation til stolpehullerne under kirken er et tværspænd på 3,4 m derfor ikke usandsynligt (fig. 4). Stolpehullerne b, e og a, c kan repræsentere to sæt tagbærende stolper, hvor b, e har stået i gavlen. Er det tilfældet, kan f, h repræsentere en port i vestgavlen. Karakteristisk for 3-skibede langhuse fra yngre germansk jernalder og vikingetid er, at de yderste sæt tagbærende stolper gerne er placeret i gavlene.

I forbindelse med udgravningen er der gennemført 54 ¹⁴C-dateringer af de fundne huse og grubehuse. Det er dog kun ganske få af husene, som er belagt med tre statistisk identiske dateringer. Det kan skyldes stor anlægstæthed eller fejltolkninger af huskonstruktionerne. Det ændrer imidlertid ikke på, at dateringerne afspejler, hvornår der er foregået aktiviteter på lokaliteten. De ældste dateringer stammer fra tidlig neolitikum og ældre bronzealder. Flest dateringer ligger i tidsrummet fra begyndelsen af 600-tallet til slutningen af 900-tallet. Herefter er der et slip inden de første tværremshuse bliver opført ved overgangen til højmiddelalderen omkring 1175. Endnu en diskontinuitet ses i senmiddelalderen, i 1300-tallet.

Det interessante i denne sammenhæng er dels, at der ikke er kontinuitet i bebyggelsen mellem vikingetid og middelalder, og dels, at de første middelaldergårde bliver opført samtidig med eller kort efter opførelsen af den romanske kirke.

Anlægsspor samtidig med kirkerne

Ved fire kirker er der fundet anlægsspor, som kan være samtidig med kirkerne. Det drejer sig om Nr. Løgum Kirke (kat. 24), Højer Kirke (kat. 22), Grarup Kirke (kat. 13) og Starup Kirke (kat. 15).

Ved Nr. Løgum er der 50 m syd for kirken fundet et område dels med grubehuse og dels med et N-S-orienteret tværremshus (MADSEN 1992). I et af grubehusene blev der fundet dele af et fornemt rytterudstyr, som kan dateres til 900-tallet. Der blev ikke fundet 3-skibede langhuse. Et muligt tværremshus kan ikke dateres med sikkerhed. På den ene side kan der ikke dokumenteres kontinuitet på pladsen fra 900-tallets vikingetid til tidlig middelalder omkring det tidspunkt den romanske kirke bliver opført. På den anden side kan man heller ikke udelukke, at kirken er opført i tilknytning til en stormandsgård. Er det tilfældet er kirken næppe opført centralt på toften, da der ved forundersøgelsen 50 m nord for kirken ikke blev påvist nogen form for anlægsspor. Anlægssituationen synes at have størst lighed med anlægssituationen ved Viuf Vesterby. Det vil sige, at middelalderbebyggelsen antagelig er opført samtidig med eller kort efter opførelsen af kirken.

I Højer (kat. 22) er der på byens torv vest for kirken fundet spredtliggende skår fra middelalderen, men ingen egentlig anlægsspor. Her er meget nok destrueret, da Hotel Syld blev nedrevet i 1970'erne. Ved en forundersøgelse sydvest for kirken er der fundet gruber og kulturlag fra ældre middelalder (1050–1250), mens der ved en anden forundersøgelse syd- og sydøst for kirken er fundet anlægsspor fra 1500–1600-tallet. Forundersøgelsen blev ikke ført ned til undergrund. De lag, der ligger under 1500–1600-tallet, er derfor ikke dateret, men skal med stor sandsynlighed føres tilbage til ældre middelalder. Anlægsspor fra 1500–1600-tallet er også fundet øst for kirken. Endelig skal der dybt under den nuværende overflade være fundet skår fra ældre romersk jernalder. I det centrale Højer findes der massive kulturlag af samme slags, som kendes fra Tønder. Endnu er det uvist,

hvorledes de ældste huse har set ud. Derfor er det også vanskeligt at vurdere karakteren af bebyggelsen. De tykke kulturlag tyder dog på, at Højer ikke er grundlagt som en agrar bebyggelse, men snarere som en tidlig bydannelse. Der kan derfor ligge andre hensyn til grund for opførelsen af kirken end dem, der ellers er kendetegnende for opførelsen af sognekirkerne tilhørende landbebyggelsen.

Ved Starup øst for Haderslev er der i perioden 1985–2015 gennemført seks udgravninger vest, sydvest, syd og sydøst for kirken med et samlet areal på 7.475 m². De største sammenhængende udgravninger blev lavet i 2010 (HARTVIG 2012; 2016) og 2015 (HARTVIG 2020).

Vest for kirken lå en bebyggelse, som er samtidig med eller ældre end opførelsen af kirken (HARTVIG 2012; 2016, 21 ff.). Her består husene overvejende af mindre tværremshuse, som bedømt ud fra deres størrelse og tilhørende fund næppe kan karakteriseres som en agrar bebyggelse (HARTVIG 2016, 44 f.). Trods mange fund fra yngre germansk jernalder og vikingetid blev der hverken dokumenteret grubehuse eller treskibede langhuse.

Sydvest for kirken blev et mindre område med stor anlægsintensitet udgravet i 2001 (HARTVIG 2016). Pga. den afdækkede flades størrelse, er anlægssporene vanskelige at tolke, men der kan erkendes rester af mindst to tværremshuse. Det ene er af nogenlunde samme størrelse som husene vest for kirken, mens det andet – K1 – er mindst 18 m langt. Det er kun sydvæggen, som er dokumenteret og huset kan fortsætte uden for feltgrænsen mod såvel vest som øst. Dette hus kan være hovedhus i et

gårdsanlæg, men en stormandsgård er der dog næppe tale om. Fra huset stammer tre ¹⁴C-dateringer, hvoraf to er statistisk identiske⁸. De daterer huset til 996–1121 e. Kr., hvilket viser, at huset er rejst lige før eller samtidig med opførelsen af kirken.

Syd og sydøst for kirken blev der i 2015 udgravet et område på godt 3.000 m² (HARTVIG 2020). Her blev der bl. a. påvist 14 tværremshuse, som overvejende skal dateres til 12- og 1300-tallet. Det er antagelsen, at disse huse repræsenterer mindst tre gårde i to faser. Et af husene skiller sig ud fra de øvrige ved at have et sydvendt udskud. Dette hus var 20 m langt, men ellers ligger husenes længder på omkring 15 m – nogle lidt større og andre lidt mindre. En brønd var sat med en tønne, som er dendrokronologisk dateret til 1235–1250 og fremstillet syd for Østersøen.

Kirken har været afgrænset mod omgivelserne af en godt 2 m bred grøft, som er dokumenteret både vest for og syd for kirken (HARTVIG 2016, 25). Fra grøften stammer tre ¹⁴C-dateringer, hvoraf de to er statistisk identiske (HARTVIG 2016). De daterer grøften til 1046–1170 e. Kr.⁹ Det indikerer, at denne grøft er anlagt samtidig med opførelsen af kirken, hvilket igen indikerer, at kirken ikke anlagt på toften til en stormandsgård. Dette stemmer overens med, at kirkerne ved både Jelling (HOLST et al. 2013) og Lisbjerg (JEPPESSEN/MADSEN 1995/96; 2000), som er de to eneste jyske kirker, der kan dokumenteres at ligge på toften til en stormandsgård eller et gods. Begge er opført parallelt med hovedbygningerne. Det er derfor usandsynligt, at Starup kirke er opført på toften tilhørende en stormandsgård.

⁸ AAR 17674: 969,25 BP, AAR 17676: 1029,25. Med et vægtet gennemsnit kalibreret inden for +/- 1 std. a. svarer det til 999,18 = 996–1121 e. Kr.

⁹ POZ 108812: 940,30 BP, POZ 108577: 890,30. Med et vægtet gennemsnit kalibreret inden for +/- 1 std. a. svarer det til 915,22 = 1046–1170 e. Kr.

Skal man opsummere handlingsforløbet omkring opførelsen af Starup Kirke, så lader det til, at kirken er opført øst for en eksisterende bebyggelse, der i højere grad har er ernæret sig ved handel og håndværk end gennem en agrar produktion. Kirken er snarere opført med henblik på at servicere en tidlig bydannelse end som en landsbykirke. Bebyggelsen syd og øst for kirken må opfattes som en torpdannelse, der er opstået kort efter opførelsen af kirken.

Grarup Kirke er opført 160 m øst for Grarup Gård, som antagelig var en stormandsgård i middelalderen. Ved en nedrivningskontrol i 2016 blev der i tilknytning til gårdens hovedbygning påvist stolpehuller og kulturlag, som kan dateres til middelalderen (HARTVIG 2018b). Der er intet arkæologisk bevis for at antage, at kirken er opført i tilknytning til en stormandsgård. Hertil kræves yderligere undersøgelser, som dækker et betydeligt større område. Der er dog heller intet arkæologisk belæg for at afvise, at kirken er opført på toften tilhørende en stormandsgård.

Middelalderbebyggelsen i Dybbøl og Nybøl sogne

M. Sørensen og A. Hartvig har gennemgået den middelalderlige landbebyggelse fra 1050–1350 i Sønderjylland og har i den forbindelse oplistet og karakteriseret 123 forskellige lokaliteter. Med udgangspunkt heri konkluderer de, at der i Sønderjylland findes fire typer af bebyggelser: Enkeltgårde, vejlandsbyer, fortelandsbyer og klyngelandsbyer (SØRENSEN/HARTVIG 2023, 41). Bebyggelserne i de to sogne vil blive karakteriseret i forhold til denne inddeling med anvendelse af de definitioner, der her er brugt. En enkeltgård

er således defineret som »en til to gårde placeret mindst 200 meter fra nærmeste bebyggelse«, mens en landsby er defineret som »en samling på tre eller flere samtidige gårde, der indgår i et dyrkningsfællesskab«. Ligger landsbyen langs en vej, er det en vejlandsby, er den anlagt omkring en ubebygget midte, er det en fortelandsby, eller er den spredt over et større område uden en klar infrastruktur, er det en klyngelandsby.

Af gennemgangen fremgår, at de to sogne, hvor den middelalderlige landsbebyggelse er bedst kendt i Museum Sønderjyllands ansvarsområde, er Dybbøl og Nybøl sogne på Sundeved. Det skal derfor undersøges, om den eksisterende landbebyggelse i disse sogne har påvirket placeringen af sognekirken.

Dybbøl sogn er mod øst og syd afgrænset af Als Sund og Flensborg Fjord, mens grænserne mod nabosognene mod vest og nord er mere diffuse. I sin nuværende skikkelse dækker sognet et areal på 14,4 km². I dag er kirken perifert placeret tæt på skellet til Nybøl sogn.

I Dybbøl sogn er der på otte lokaliteter udgravet spor efter huse og gårde fra tidlig middelalder til højmiddelalder. På ingen af disse lokaliteter er der tegn på, at bebyggelserne er grundlagt i vikingetiden.

Nybøl sogn er mod sydvest og vest afgrænset af Nybøl Nor, mens grænserne mod nabosognene mod nord, syd og øst er mere diffuse. I forbindelse med anlæggelsen motorvejen til Sønderborg blev det undersøgt, om sogneskellene mellem henholdsvis Nybøl og Dybbøl sogne og mellem Ullerup og Sottrup sogne har været markeret i terræn. Ved ingen af disse undersøgelser fandtes der spor efter anlæg, som kan relateres til oprettelsen af sogne (LUTZ 2013; JENSEN 2012).

I sin nuværende skikkelse dækker sognet et areal på 12,9 km². Kirken er dengang som nu placeret centralt i sognet nær Nybøl Nor.

I Nybøl sogn er der undersøgt seks lokaliteter med huslevninger fra tidlig middelalder til højmiddelalder. På ingen af disse lokaliteter er der tegn på, at bebyggelserne er grundlagt i vikingetiden.

En sammenligning af Dybbøl og Nybøl sogne viser både forskelle og ligheder. Den mest markante forskel er, at mens kirken i Nybøl er placeret relativt centralt i sognet, er Dybbøl kirke placeret i periferien af sognet. Spørgsmålet er, om det altid har været tilfældet. Hvis Nybøl sogn er udskilt fra Dybbøl sogn i forbindelse med kristendommens kraftige ekspansion, så har Dybbøl kirke oprindeligt ligget meget centralt. Afstanden til Nybøls sognegrænse mod vest til Sottrup og Adsbøl sogne varierer således fra 3,5–5,7 km, mens afstanden mod øst til Als Sund varierer fra 2,6–4,0 km. Denne mulighed kræver dog, at Dybbøl kirke er ældre end Nybøl kirke.

I begge sogne er der dokumenteret stormandsgårde – to i Nybøl sogn¹⁰ og en i Dybbøl sogn¹¹. Har Nybøl sogn oprindeligt været en del af Dybbøl sogn, har

der eksisteret to samtidige stormandsgårde – Nybøl og Solvang. Selvom nogle af disse gårde må have eksisteret samtidig med det første kirkebyggeri i Dybbøl og Nybøl sogne, var det dog ikke på tofterne til disse gårde, at sognekirkerne blev opført.

Ud over stormandsgårdene består bebyggelsen i begge sogne også af klynge-landsbyer¹², vejlandsbyer¹³ og bebyggelser, hvor der ikke er afdækket nok til at klarlægge bebyggelsesstrukturen¹⁴. Mange af bebyggelserne opstår lidt før eller er samtidige med opførelsen af de to sognekirker, men der er også nogle få, som synes at være lidt yngre. Uanset bebyggelsernes historik, så synes de ikke at være påvirket af kirkebyggeriet. Lige nu må man konstatere, at det ikke var i forbindelse med en af de udgravede bebyggelser, at de to sognekirker blev opført.

Sammenfatning af analysen

Sammenfattende har analysen vist, at blandt de 39 kirker eller kirketomter, som indgår i undersøgelsen, er det kun ved Starup øst for Haderslev, at der er fundet anlægsspor, som er samtidig med

¹⁰ Nybøl HAM 4599 (KRUSE 2017; Påkær HAM 6030 (MARIENLUND 2020).

¹¹ Solvang HAM 4725 (MADSEN 2012).

¹² Solvang HAM 4725 (LUTZ 2018), Højtoft HAM 5034 (CHRISTENSEN 2017 a) og Højtoft III HAM 6281 (BERG 2023). Klynge-landsbyen spreder sig over et stort område og består af gårde, som er udgravet i tre forskellige udgravningskampagner mellem 2009 og 2023. Bebyggelsens præcise lay out er endnu ikke dokumenteret.

¹³ Dybbøl sogn: Vaskilde 3 HAM 5229 (WITTE 2016; HARTVIG 2018 a); Nybøl sogn: Ravns-højgård I + IV HAM 4729 (PEDERSEN 2009;

2012). Endnu en vejlandsby er udgravet i Dybbøl sogn. Det er Højtoft II HAM 5625 (NISEN 2019), men her der tale om en torp, som kan være forløberen for Ragebøl. Den er yngre end opførelsen af Dybbøl Kirke.

¹⁴ Dybbøl sogn: Dybbøl HAM 1118 (SØRENSEN 2003); Dybbøl 5 b (CHRISTENSEN 2017 b), Dybbøl By HAM 4576 (PEDERSEN 2006). Nybøl sogn: Påbøl HAM 6045 (MARIENLUND 2019); Laigårds Toft sb. 51 (upubliceret); Borggården II HAM 6065 (FICTE 2022 a); Borggården III HAM 6066 (FICTE 2022 b); Borggården V HAM 6068 (FICTE 2022 c).

opførelsen kirken. I to tilfælde – Grarup og Nr. Løgum – kan det ikke med sikkerhed dokumenteres, at der findes samtidige anlægsspor, men heller ikke modbevises. I de resterende 36 tilfælde er der enten ingen anlægsspor eller ingen anlægsspor, som kan knyttes sammen med opførelsen af kirkerne. Som udgangspunkt synes landsbykirkerne hverken at blive opført i eksisterende landsbyer eller som personlige kirker på stormandsgårde eller godser. Det sidste betyder ikke, at stormændene ikke kan have været initiativtagere til kirkebyggeriet eller stillet jord til rådighed hertil. Har de romanske stenkirker efter deres opførelse været katalysator for en efterfølgende torp-dannelse, vil der nok kun sjældent være spor efter en træbygget forgænger. Det er i god overensstemmelse med, at mange af landsbykirkerne også i dag ligger mere eller mindre isoleret fra de eksisterende landsbyer. Som eksempler kan nævnes: Sønder Vilstrup (Kolding), Lejrskov, Eltang, Aller, Hejls, Frørup, Taps, Bjerning, Hjørup, Toftlund, Tislund, Moltrup, Grarup, Vilstrup, Halk, Vodder, Hjerpsted, Randerup, Brandrup, Emmerlev, Hellevad, Ensted, Felsted, Rinkenæs Gl. Kirke, Varnæs og Egen (fig. 5). Der findes imidlertid også mange kirker, som er beliggende i eksisterende landsbyer. Dette er ikke i modstrid med de her gjorde antagelser, dersom denne bebyggelse er tilkommet efter opførelsen af kirken, hvilket er tilfældet i bl. a. Nordborg (kat. nr. 35) og Asserballe (kat. nr. 36).

Hvis kirkerne hverken er opført i tilknytning til eksisterende landsbyer eller i tilknytning til en stormandsgård, hvad kan så have været bestemmende for deres placering? Et væsentligt kriterium kunne være til tilgængelighed for dem, der skal

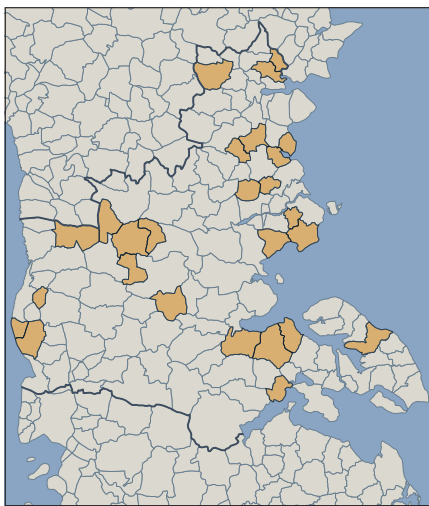

Fig. 5. Markering af de 26 sogne i Museum Sønderjyllands ansvarsområde, hvor kirkerne den dag i dag ses som fritliggende i forhold til landsbyen (grafik: J. Andersen, Museum Sønderjylland).

Fig. 5. The map shows the parishes within the area overseen by Museum Sønderjylland. The orange parishes represent parishes where the churches are still seen as detached from the village (graphics: J. Andersen, Museum Sønderjylland).

bruge kirken. Antagelig har menighederne i starten været noget mindre og boet mere spredt end det var tilfældet senere hen, da kristendommen for alvor vandt indpas, hvilket jo netop afspejler sig i det store antal kirker, der blev opført omkring år 1200.

Et andet kriterium kunne være synlighed. Her er der ikke lavet en sigtbarhedsanalyse, idet kirketårne først kom til langt senere. I starten var de små kampestenskirke næppe specielt synlige over større afstand.

Et tredje væsentligt kriterium kunne være, at der skulle være plads til såvel kirken som den tilhørende kirkegård. Det område, som 26 fritliggende kirker med tilhørende kirkegårde fylder¹⁵, varierer mellem 3.400 m² og 9.100 m². Med forbehold for eventuelle senere udvidelser har det gennemsnitlige arealbehov været ca. 6.000 m². Kun de færreste landsbyer har på den tid kirkebyggeriet kulminerede kunnet rumme en kirke med tilhørende kirkegård af en sådan størrelse. På Østergård fandtes mellem 1150 og 1200 blot tre gårde på godt 10.000 m² (SØRENSEN, A.B. 2011, 296). Et kirkebyggeri midt i Østergård synes urealistisk, fordi det ville berøre mindst to gårde.

Det må også konstateres, at gårdkirker ikke er en konkret bygning med et særligt lay out. Har der været gårdkirker, må de have været integreret i en af gårdens

bygninger. Her vil de være yderst vanskelige at dokumentere i forbindelse med en arkæologisk udgravning.

Disse betragtninger udelukker ikke, at der i sjældne tilfælde kan have været private kapeller på nogle gårde, men de udviklede sig aldrig til sognekirker.

I de tilfælde, hvor der findes en bebyggelse omkring kirken, er det forventningen, at den vil være yngre end kirken. Derfor taler dels det relativt store antal kirker, som endnu ligger isoleret i forhold til landbebyggelsen, og dels udgravningen af ødekirken Lilholt Kapel kombineret med forundersøgelser i nærområdet – senest i 2024.

Fremadrettet vil det være ønskeligt med målrettede udgravninger i de landsbyer, hvor der findes en sognekirke, med henblik på at dokumentere, hvornår disse landsbyer rent faktisk blev anlagt.

¹⁵ Arealberegningen af kirkegårdenes størrelser ved de fritliggende kirker er baseret på de

nyeste ortofotos i MAPINFO og er foretaget af forfatteren.

Litteratur

- Berg 2023: C. Berg, HAM 6281 (2021) – Højtoft III, Dybbøl sogn, Nybøl herred, tidl. Sønderborg Amt, sted 23.03.02, sb. 370. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 756 (unpubl. Haderslev 2023).
- Christensen 2017a: L. Christensen, HAM 5034 – Højtoft, Dybbøl sogn, Nybøl herred, tidl. Sønderborg Amt, sted 23.03.02, sb. 336. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 413 (unpubl. Haderslev 2017).
- Christensen 2017b: L. Christensen, HAM 4973 – Dybbøl 5b, Dybbøl sogn, Nybøl herred, tidl. Sønderborg Amt, sted 23.03.02, sb. 335. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 415 (unpubl. Haderslev 2017).
- Christiansen 2013: G. Christiansen, MKH 1588 – Viuf, Viuf sogn, Brusk herred, Vejle amt, sted 170210-50. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 200 (unpubl. Haderslev 2013).
- Danmarks Kirker 1954: S. Thørgers Kirke iENDERUPSKOV. I: Haderslev Amt, Gram sogn, Frøs herred, Danmarks Kirker Bd. XX (København 1954).
- Ficte 2022a: A. Ficte, HAM 6065 – Borggården II, Nybøl sogn, Nybøl herred, Sønderborg amt, sted 23.03.03, sb. 165. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 692 (unpubl. Haderslev 2022).
- Ficte 2022b: A. Ficte, HAM 6066 – Borggården III, Nybøl sogn, Nybøl herred, Sønderborg amt, sted 23.03.03, sb. 166. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 693 (unpubl. Haderslev 2022).
- Ficte 2022c: A. Ficte, HAM 6068 – Borggården V, Nybøl sogn, Nybøl herred, Sønderborg amt, sted 23.03.03, sb. 167. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 694 (unpubl. Haderslev 2022).
- Hartvig 2012: A. Hartvig, HAM 1801 – Starup Østertoft, Sdr. Starup sogn, Haderslev herred, Haderslev amt, sted 20.03.08, sb. 61. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 234 (unpubl. Haderslev 2012).
- Hartvig 2016: A. Hartvig, Udgravninger ved Sdr. Starup Kirke. I: T. Kristensen (red.), Haderslev – En købstad bliver til. Udgravninger ved Starup og Møllestrømmen (Haderslev 2016) 15–48.
- Hartvig 2018a: A. Hartvig, HAM 5229 – Vaskilde 3, Dybbøl sogn, Nybøl herred, tidl. Sønderborg amt, sted 23.03.02, sb. 341. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 451 (unpubl. Haderslev 2018).
- Hartvig 2018b: A. Hartvig, HAM 14/4429 senere HAM 5745 – Grarupgård. Grarup sogn, Haderslev herred, tidl. Haderslev Amt, sted 20.03.03, sb. 53. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport (unpubl. Haderslev 2018).
- Hartvig 2020: A. Hartvig, HAM 12/3789 senere HAM 1801 – Starup Østertoft 2016, Sdr. Starup sogn, Haderslev herred, tidl. Haderslev Amt, sted 20.03.08, sb. 61. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport (unpubl. Haderslev 2020).
- Holst et al. 2013: M. K. Holst/M. D. Jessen/A. Pedersen, Rusestenenes Jelling. Beretning fra det enogtredivte tværfaglige vikingesymposium (Højbjerg 2013) 47–61.
- Jensen 2012: M. L. Jensen, HAM 4743 – Lundsårdsmark XIV, Ullerup sogn, Nybøl herred, tidl. Sønderborg amt, sted 23.03.05, sb. 251. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 236 (unpubl. Haderslev 2012).
- Jeppesen/Madsen 1995/96: J. Jeppesen/H. J. Madsen, Trækirke og stormandshal i Lisbjerg. Kuml 1995/96, 149–171.
- Jeppesen/Madsen 2000: J. Jeppesen/H. J. Madsen, Lisbjerg – gården under kirken. I: S. Hvass (red.), Vor skjulte kulturarv. Arkæologien under overfladen (København 2000) 154–155.
- Kieffer-Olsen 2018: J. Kieffer-Olsen, Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark (Odense 2018).

- Kruse 2017: P. Kruse, HAM 4599 – Nybøl, Nybøl sogn, Nybøl herred, tidl. Sønderborg amt, sted 23.03.03, sb. 109. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 419 (unpubl. Haderslev 2017).
- Lutz 2013: L. H. Lutz, HAM 4728 – Nybøl Sogneskel, Nybøl sogn, Nybøl herred, tidl. Sønderborg amt, sted 23.03.03, sb. 112. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 282 (unpubl. Haderslev 2013).
- Lutz 2018: L. H. Lutz, HAM 4725 – Solvang, Dybbøl sogn, Nybøl herred, tidl. Sønderborg amt, sted 23.03.02, sb. 211. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 444 (unpubl. Haderslev 2018).
- Madsen 2012: E. M. Madsen, Solvang. En gård fra tidlig middelalder ved Dybbøl Kirke. I: A. B. Sørensen/L. H. Lutz (red.), Med grave-ske gennem Sønderjylland. Arkæologi på naturgas- og motorvejstracé. Årbog for Museum Sønderjylland 2012 (Haderslev 2012) 205–212.
- Madsen 2021: J. M. N. Madsen, HAM 6268 – Tinglev Kirke, Tinglev sogn, Slogs herred, Aabenraa Kommune, sted 21.04.06, sb. 149. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 651 (unpubl. Haderslev 2021).
- Madsen 1992: L. S. Madsen, En vikingetidsboplads i Løgumgårde. Løgumkloster Studier 5 (Løgumkloster) 41–50.
- Marienlund 2019: C. Marienlund, HAM 6045 – Påhøj, Nybøl sogn, Nybøl herred, tidl. Sønderborg amt, sted 23.03.03, sb. 164. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 489 (unpubl. Haderslev 2019).
- Marienlund 2020: C. Marienlund, HAM 6030 – Påkær, Nybøl sogn, Nybøl herred, tidl. Sønderborg amt, sted 23.03.03, sb. 162. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 563 (unpubl. Haderslev 2020).
- Nissen 2019: M. Nissen, Højtoft II – en vejlandsby fra højmiddelalderen. Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig 17, 2018, 197–212.
- Nyborg 1979: E. Nyborg, Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri. I: R. Egevang (red.) Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg (København 1979) 37–64.
- Nyborg 1986: E. Nyborg, Kirke – sognedannelse – bebyggelse. Kirkearkæologi i Norden 2. Kalmar Sverige 1984. Hikuin 12, 1986, 17–44.
- Nyborg 2004: E. Nyborg, Danmarks Kirker, Vejle Amt. De historiske indledninger (København 2004) 8–9.
- Østergaard 1957: K. H. Østergaard, Arkæologiske undersøgelser i Viv Kirke. I: Vejle Amts Aarbog 1957. Vejle Amts historiske Samfund (Vejle 1957) 5–24.
- Pedersen 2006: S. L. Pedersen, HAM 4576 – Dybbøl, Dybbøl sogn, Nybøl herred, tidl. Sønderborg Amt, sb. 210. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 64 (unpubl. Haderslev 2006).
- Pedersen 2009: S. L. Pedersen, Sundeved anno 1300. Skrifter for Lokalhistorisk forening for Sundeved 2009 (Nybøl 2009) 7–13.
- Pedersen 2012: S. L. Pedersen, HAM 4729 – Ravnshøjgård I + IV, Nybøl sogn, Nybøl herred, tidl. Sønderborg amt, sb. 114. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 216 (unpubl. Haderslev 2012).
- Poulsen 2003/2012: B. Poulsen, Middelalderens Landbrug. Middelalderens fødsel – tiden 1000–1340 – samfund og mennesker. I: P. Ethelberg/N. Hardt/B. Poulsen/ A. B. Sørensen (red.), Det sønderjyske landbrugs Historie. Jernalder, Vikingetid & Middelalder. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 82 (Haderslev 2003/2012) 375–433.
- Reimer et al. 2020: P. Reimer et al., The IntCal20 Northern Hemisphere Radiocarbon Age Calibration Curve (0–55 ca. kBP). Radiocarbon 62, 4: IntCal20: Calibration Issue, August 2020, 725–757.
- Roesdahl 2023: E. Roesdahl, Fra Vikingetid til Valdemarstid. Danmark 950–1200 (Århus 2023).
- Sørensen 2003: A. B. Sørensen, Middelalderens fødsel – tiden 1000–1340 – huse, gårde og bebyggelse. I: P. Ethelberg/N. Hardt/B. Poulsen/A. B. Sørensen (red.), Det Sønderjyske

- Landbrugs Historie. Jernalder, Vikingetid og Middelalder. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 82 (Haderslev 2003) 434–457.
- Sørensen, A. B. 2011: A. B. Sørensen, Østergård – vikingetid og middelalder. Skrifter fra Museum Sønderjylland 5 (Haderslev 2011).
- Sørensen, M. 2011: M. Sørensen, Udgravningen ved Bramdrup – en nyfunden landsby fra den tidlige middelalder. Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig 13, 2010, 165–174.
- Sørensen/Hartvig 2023: M. Sørensen/A. Hartvig, Et indblik i den ældre og højmiddelalderlige bebyggelsesstruktur i Sønderjylland. I: M. S. Kristiansen/L. C. Bentsen (red.), Landbebyggelsens struktur. Middelalderens rurale Danmark (Højbjerg 2023) 33–50.
- Witte 2016: F. Witte, HAM 5229 – Dybbøl Matr. 1885, Dybbøl sogn, Nybøl herred, tidl. Sønderborg amt, sted 23.03.02, sb. 341. Haderslev Museum Arkæologisk Rapport 396 (unpubl. Haderslev 2016).

Per Ethelberg

<peret@msj.dk>

Museum Sønderjylland – Arkæologi

Dalgade 7

DK-6100 Haderslev

Bilag 1: Katalog over forundersøgelser ved sognekirkerne i Museum Sønderjyllands ansvarsområde.

1

Sogn: Harte (170203)
Kirkens alder: Slut 1100-tallet.
Forundersøgt areal: 1632 m².
Resultat: Ingen anlægsspor.
Afstand til kirke: 70 m V.
Kommentar: Ikke i eksisterende landsby.

2

Sogn: Viuf (170210)
Kirkens alder: Ca. 1150.
Forundersøgt areal: 7,3 ha.
Resultat: Arkæologisk område på 4,1 ha med grubehuse og 3-skibede langhuse fra vikingetid og tværremshuse fra tidlig middelalder. Viuf Vesterby (MKH 1588).
Afstand til kirke: 170 m V.
Kommentar: Stolpehuller under kirken. Måske vikingetid. Evt. Stormandsgård.

3

Sogn: Dalby (170701)
Kirkens alder: Ny, træ: 1070, sten: 1200.
Forundersøgt areal: 2054 m².
Resultat: Gruber ældre jernalder.
Afstand til kirke: 40 m N.
Kommentar: Ikke i eksisterende landsby.

4

Sogn: Sønder Bjert (170703)
Kirkens alder: slut 1100.
Forundersøgt areal: 390 m².
Resultat: Ingen anlægsspor.
Afstand til kirke: 55 m S.
Kommentar: Ikke i eksisterende landsby.

5

Sogn: Vejstrup (170706)
Kirkens alder: 1075.
Forundersøgt areal: Søgegrøft > 80 m lang.
Resultat: Ingen anlægsspor, delvis forstyrret af

kloakledning.

Afstand til kirke: 100 m Ø.
Kommentar: Nærmeste landbebyggelse med grubehuse og 3-skibede langhuse fra vikingetid og tværremshuse fra tidlig middelalder. Gammellose (MKH 1603) 265 m NNØ. Næppe i eksisterende landsby.

6

Sogn: Vonsild (170707)
Kirkens alder: Ny, har erstattet romansk kirke fra 1200-tallet.
Forundersøgt areal: 1.502 m².
Resultat: Ingen anlægsspor.
Afstand til kirke: 44 m S.
Kommentar: Ikke i eksisterende landsby.

7

Sogn: Skanderup (190108)
Kirkens alder: 1200-tallet.
Forundersøgt areal: 534 m² og 209 m².
Resultat: Ingen anlægsspor.
Afstand til kirke: 74 m og 79 m Ø.
Kommentar: Ikke i eksisterende landsby.

8

Sogn: Vamdrup (190109)
Kirkens alder: 1150–1200.
Forundersøgt areal: 11.000 m².
Resultat: Ingen anlægsspor.
Afstand til kirke: 99 m SØ.
Kommentar: Ikke i eksisterende landsby.

9

Sogn: Fole (200101)
Kirkens alder: Ca. 1200.
Forundersøgt areal: 652 m².
Resultat: Ingen anlægsspor.
Afstand til kirke: 49 m V.
Kommentar: ikke i eksisterende landsby.

10

Sogn: Øster Lindet (200108)
Kirkens alder: Ca. 1150.
Forundersøgt areal: 8.048 m².
Resultat: Ingen anlægsspor.
Afstand til kirke: 95 m Ø.
Kommentar: ikke i eksisterende landsby.

11

Sogn: Hammelev (200202)
Kirkens alder: Ca. 1150–1250.
Forundersøgt areal: 3.928 m².
Resultat: Ingen anlægsspor.
Afstand til kirke: 63 m V.
Kommentar: ikke i eksisterende landsby.

12

Sogn: Jegerup (200203)
Kirkens alder: ca. 1150.
Forundersøgt areal: 2.730 m².
Resultat: Ingen anlægsspor.
Afstand til kirke: 33 m N.
Kommentar: Ikke i eksisterende landsby.

13

Sogn: Grarup (200303)
Kirkens alder: ca. 1200.
Forundersøgt areal: 616 m² (nedrivningskontrol).
Resultat: Kulturlag og stolpehuller fra
 middelalder.
Afstand til kirke: 90–160 m V.
Kommentar: Muligvis knyttet til stormandsgård.

14

Sogn: Hoptrup (200306)
Kirkens alder: ca. 1250.
Forundersøgt areal: 4.865 m².
Resultat: Ingen anlægsspor.
Afstand til kirke: 76 m Ø.
Kommentar: ikke i eksisterende landsby.

15

Sogn: Sønder Starup (200308)
Kirkens alder: Kort før 1100.

Undersøgt areal: Fra 1985 og frem til 2015 er der foretaget seks udgravninger syd, øst og vest for kirken med et samlet areal på 7.475 m². 1.100 m² (1985), 545 m² (1987), 640 m² (2001), 2.055 m² (2010), 62 m² (2011) og 3.075 m² (2015).
Resultat: Mange tværremshuse og gruber fra tidlig middelalder, ingen tofter. Mange detektorfund også fra vikingetid, men hverken grubehuse eller treskibede langhuse.

Afstand kirke: 32 m V, 102 m SV, 86 m V, 109 m SØ og 39 m Ø.

Kommentar: Øst for kirken ingen anlægsspor. Lige vest for kirken grøfter og stolpehuller med Østersø-keramik. Længere mod vest mange, ofte små, tværremshuse; næppe agrar bebyggelse. Mod sydvest stor anlægsaktivitet med flere tværremshuse, hvor et er af betydelig størrelse. Her er såvel et agrart som et non-agrart element repræsenteret. Syd og sydøst adskillige tværremshuse bl. a. et større hus med udskud. Her er der et såvel agrart som et non-agrart element. Endnu kun få ¹⁴C-dateringer.

16

Sogn: Bevtøft (200402)
Kirkens alder: Ca. 1150–1200.
Forundersøgt areal: 725 m² (overvågning) og 5.295 m² forundersøgt.
Resultat: Ingen anlægsspor.
Afstand til kirke: hhv. 61 m Ø og 107 m NØ.
Kommentar: Ikke i eksisterende landsby.

17

Sogn: Aller (200501)
Kirkens alder: Ca. 1150.
Forundersøgt areal: 288 m² S; 150 m².
Resultat: Ingen anlægsspor.
Afstand til kirke: 57 m S; 51 m V.
Kommentar: Ikke i eksisterende landsby.

18

Sogn: Bjerning (200502)
Kirkens alder: ca. 1100.
Forundersøgt areal: 200 m søgegrøft.

Resultat: Ingen anlægsspor.

Afstand til kirke: 70 m Ø.

Kommentar: ikke i eksisterende landsby. Mange detektorfund, men de fleste udaterede.

19

Sogn: Tyrstrup (200508)

Kirkens alder: Ny 1887, erstatning for romansk kirke fra 1200-tallet.

Forundersøgt areal: 1.929 m².

Resultat: Ingen anlægsspor.

Afstand til kirke: 85 m NØ.

Kommentar: Næppe i eksisterende landsby.

Nærmeste landbebyggelse 310 m SV.

20

Sogn: Højrup (210104)

Kirkens alder: Ca. 1200.

Forundersøgt areal: 108 m², 28 m² og 52 m².

Resultat: Ingen anlægsspor.

Afstand til kirke: 66 m, 41 m og 54 m NV.

Kommentar: Ikke i eksisterende landsby.

21

Sogn: Hjerpsted (210203)

Kirkens alder: 1130.

Forundersøgt areal: 151 m².

Resultat: Ingen anlægsspor.

Afstand til kirke: 49 m S.

Kommentar: Ikke i eksisterende landsby. Den vestlige del af sognet er antagelig bortoderet af havet.

22

Sogn: Højer (210204)

Kirkens alder: 1200-tallet.

Forundersøgt areal: 285 m², 163 m² og 700 m².

Resultat: På byens torv vest for kirken er der fundet spredtliggende skår fra middelalderen, men ingen egentlig anlægsspor. Meget er her destrueret, da Hotel Syld blev nedrevet i 1970'erne. Sydvest for kirken er der fundet gruber og kulturlag fra ældre middelalderen (1050–1250). Syd- og sydøst for kirken er

fundet anlægsspor fra 1500–1600-tallet, men der findes også ældre lag. Anlægsspor af samme alder er også fundet øst for kirken. Endelig skal der dybt under nuværende overflade være fundet skår fra ældre romersk jernalder.

Afstand til kirke: 38 m SV, 41 m V og 75 m Ø.

Kommentar: Antagelig grundlagt som ikke-agrar bebyggelse.

23

Sogn: Ballum (210301)

Kirkens alder: Ca. 1150.

Forundersøgt areal: 349 m².

Resultat: Ingen anlægsspor.

Afstand til kirke: 101 m V.

Kommentar: Næppe i eksisterende landsby.

24

Sogn: Nr. Løgum (210307)

Kirkens alder: Ca. 1200.

Forundersøgt areal: 2.464 m² og udgravet 1.600 m².

Resultat: Ingen anlægsspor N. Stolpehuller, gruber og grubehuse S. Grubehusene er fra vikingetid, mens tværremshuse og hegn er fra tidlig middelalder.

Afstand til kirke: 49 m N, 48 m S.

Kommentar: Kirken er muligvis anlagt i forbindelse med en stormandgård i sen vikingetid. Måske kontinuitet til landsby fra tidlig middelalder.

25

Sogn: Randerup (210308)

Kirkens alder: Ca. 1200.

Forundersøgt areal: ikke oplyst.

Resultat: Kulturlag ældre jernalder.

Afstand til kirke: Under kirken.

Kommentar: Næppe i eksisterende landsby.

26

Sogn: Tinglev (210406)

Kirkens alder: Ca. 1100.

Forundersøgt areal: 217 m² (udgravet).

Resultat: Hus YR/ÆG, tværremshus 1700.

Afstand til kirke: 64 m S.
Kommentar: Ikke i eksisterende landsby.

27

Sogn: Ensted (220103)
Kirkens alder: Ca. 1200.
Forundersøgt areal: 1.770 m².
Resultat: Ingen anlægsspor.
Afstand til kirke: 89 m NØ.
Kommentar: Ikke i eksisterende landsby.

28

Sogn: Kliplev (220107)
Kirkens alder: Nuværende 1450, afløser for romansk kirke (1100-tallet).
Forundersøgt areal: 4.608 m².
Resultat: Ingen anlægsspor.
Afstand til kirke: 50 m NV.
Kommentar: Ikke i eksisterende landsby.

29

Sogn: Kværs (220108)
Kirkens alder: 1150–1200.
Forundersøgt areal: 1.837 m².
Resultat: Ingen anlægsspor.
Afstand til kirke: 96 m SØ.
Kommentar: Ikke i eksisterende landsby.

30

Sogn: Løjt (220203)
Kirkens alder: 1100-tallet.
Forundersøgt areal: 686 m².
Resultat: Ingen anlægsspor.
Afstand til kirke: 69 m SØ.
Kommentar: Ikke i eksisterende landsby.

31

Sogn: Hellevad (220303)
Kirkens alder: Ca. 1150.
Forundersøgt areal: 150 m².
Resultat: Ingen anlægsspor. Overvågning ved NM – intet notat.
Afstand til kirke: 84 m SØ.
Kommentar: Næppe i eksisterende landsby.

32

Sogn: Egen (230101)
Kirkens alder: Før 1290.
Forundersøgt areal: 830 m².
Resultat: Ingen anlægsspor.
Afstand til kirke: 55 m N og NØ.
Kommentar: Næppe opført i eksisterende landsby. Ved vednedrivning af bygning nord for kirken fandtes i 2011 en vejliste.

33

Sogn: Havnbjerg (230102)
Kirkens alder: Ca. 1140.
Forundersøgt areal: 256 m².
Resultat: Ingen fund.
Afstand til kirke: 48 m N.
Kommentar: Ikke opført i eksisterende landsby.

34

Sogn: Nordborg (230103)
Kirkens alder: 1200–1250.
Forundersøgt areal: 1.058 m².
Resultat: Område med stolpehuller og gruber på 190 m² udgravet senmiddelalder – nyere tid (1500–1800).
Afstand til kirke: 89 m N.
Kommentar: Bopladssporene er yngre end kirken, som derfor næppe er anlagt i eksisterende landsby.

35

Sogn: Asserballe (230201)
Kirkens alder: Begyndelsen af 1100-tallet.
Forundersøgt areal: 345 m².
Resultat: Kulturlag og bygningsrester i op til 1 meters dybde. Stammer antagelig fra 1700-tallet, men kan også være ældre.
Afstand til kirke: 61 m SØ.
Kommentar: Ingen tegn på, at de påviste bygningsrester stammer middelalderen og kan være samtidige med kirken. 76 m syd for kirken er der i 1955 ved dræningsarbejde fundet lerkarskår og dyreknogler, som kan dateres til middelalderen (sb. 64). Ingen tegn på bygningsrester.

36

Sogn: Kegnæs (230204)

Kirkens alder: 1615.

Forundersøgt areal: 2,45 ha.

Resultat: spredte anlægsspor primært neolitikum.

Afstand til kirke: 90–140 m vest for kirken

Kommentar: Ingen tegn på, at der tidligere har været en kirke her fra middelalderen.

37

Sogn: Dybbøl (230302)

Kirkens alder: 1100-tallet.

Forundersøgt areal: Der er udgravet flere arealer nord og øst for kirken.

Resultat: Aktivitetsgrube øst for kirken – se også bilag 3.

Afstand til kirke: 150 m nord for kirken bopladsområde med huse fra romersk eller ældre germansk jernalder, samt udskudshus med rette vægge. Dateret til 1176–1220 (samtidig med kirken). 107 m nordøst for kirken. 3-skibet hus romersk eller germansk jernalder. 85–190 m øst for kirken er forundersøgt et område på 2,3 ha. Her fandtes tre områder med anlægsspor. I

område I fandtes tre 3-skibede huse, som kan dateres til ældre bronzealder. I område II fandtes et dårligt bevaret hus fra romersk eller germansk jernalder. I område III fandtes en stor grube. Den er med tre statistisk identiske ¹⁴C-dateringer dateret til 897 +/- 19 BP = 1053–1206.

Kommentar: Kirken er næppe anlagt i en eksisterende landsby. Muligvis har gruben i område III forbindelse med opførelsen af kirken. Udskudshuset nord for kirken hører næppe sammen med klyngelandsbyen omkring Solvang HAM 4725, Højtoft HAM 5034, Højtoft III HAM 6281.

38

Sogn: Sottrup (230304)

Kirkens alder: 1050–1250.

Forundersøgt areal: Max. 1.600 m².

Resultat: Enkelte gruber.

Afstand til kirke: 68 m Ø.

Kommentar: Aktivitetsområde romersk jernalder samt løsfund SN. Området destrueret efter 1988. Ikke i eksisterende landsby. Større landbebyggelse 650 m SØ for kirken.